

С. УТЕБЕКОВ¹✉, Ү. ҚЫДЫРБАЕВА²¹PhD, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің аға оқытушысы
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: senbek.utebekov@ayu.edu.kz²PhD, Адам Мицкевич атындағы университет
(Польша, Познань қ.), e-mail: umit.kydyrbayeva@amu.edu.pl**«ДИУАНИ ХИКМЕТТЕГІ» КЕЙБІР ДАУЫССЫЗ ФОНЕМАЛАРДЫҢ
КӨНЕ ТИПТІК ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ СИПАТЫ**

Аңдатпа. Мақалада «Диуани хикметтің» шамамен XVII ғасырдың соңында араб-парсы әліпбиімен жазылған Көкшетау нұсқасында қолданылған лексикалық және морфологиялық бірліктердің құрамындағы кейбір дауыссыз дыбыстардың түрлі позициялардағы жазылу үлгілері мен ерекшеліктерінен бастап, олардың көне мәтіндердегі архетиптері, олардың кейбіріне байланысты анлаут, инлаут және ауслаут позициялардағы ұяндану, қатаңдану, ассибилляция, апокопа, гаплогия, геминация, синкопа, т.б. фонетикалық құбылыстар, сонымен бірге бұл фонетикалық құбылыстардың себептері жайында сөз болады. Сәйкесінше мақалада конфронтивті (сипаттамалы), синхорониялық (салыстырмалы), диахрониялық (тарихи), контрастивті (салғастырмалы) әдістер қолданыла отырып, мәтін тіліндегі консонанттардың Орхон-Енисей (VII–VIII ғғ.), Қарахан (X–XII ғғ.), Хорезм (XI–XIII ғғ.), көне Анадолы (XIII–XV ғғ.), көне қыпшақ (XIII–XVI ғғ.), шағатай (XIII–XIX ғғ.) дәуірінде жазылған түркі мәтіндеріндегі және де қазіргі түркі тілдеріндегі сипат-көрінісіне байланысты ғылыми анализ жасалады. Белгіленген мақсат-міндетке орындау үшін тақырыпты жан-жақты зерттеген шетелдік және отандық ғалымдардың ғылыми зерттеулеріндегі деректер, ғылыми тұжырымдар, жіктелімдер негізге алынды.

Кілт сөздер: Диуани хикмет, Көкшетау нұсқасы, дауыссыз дыбыстар, консонанттар, архетип, дыбыс құбылысы,

S. Utebekov¹, U. Kydyrbayeva²¹PhD, Senior Lecturer of the Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: senuteb@gmail.com²PhD, Adam Mickiewicz University
(Poland, Poznań), e-mail: umit.kydyrbayeva@amu.edu.pl**Ancient Typical and Modern Character of Some Consonant Phonemes in “Diwani Hikmet”**

Abstract. The article discusses some consonants within lexical and morphological units used in the Kokshetau version of “Divani Hikmet”, written in the Arabic-Persian alphabet around the end

***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Утебеков С., Қыдырбаева Ү. «Диуани хикметтегі» кейбір дауыссыз фонемалардың көне типтік және қазіргі сипаты // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2024. – №1 (131). – Б. 149–162. <https://doi.org/10.47526/2024-1/2664-0686.13>

***Cite us correctly:**

Utebekov S., Qydyrbayeva U. «Diwani hikmettegi» keibir dauyssyz fonemalardyn kone tiptik jane qazirgi sipaty [Ancient Typical and Modern Character of Some Consonant Phonemes in “Diwani Hikmet”] // *Iasau universitetinin habarshysy*. – 2024. – №1 (131). – B. 149–162. <https://doi.org/10.47526/2024-1/2664-0686.13>

of the 17th century. It starts with writing models and characteristics in different positions, their archetypes in ancient texts, and also addresses phonetic phenomena such as voicing assimilation, devoicing assimilation, assibilation, apocope, haplology, gemination, syncope, etc., depending on the anlaut, inlaut, and auslaut positions of the consonants under study, as well as the reasons for these phonetic phenomena. Accordingly, the article uses confrontational (descriptive), synchronic (comparative), diachronic (historical), and contrastive (comparative) methods, in the process of conducting a scientific analysis of consonants in texts from Orkhon-Enisei (7th-8th centuries), Karakhan (10th-12th centuries), Khorezm (11th-13th centuries), ancient Anatolia (13th-15th centuries), ancient Kipchak (13th-16th centuries), in Turkic texts written during the Chagatai era (13th-19th centuries), and in modern Turkic languages. To achieve the set goal, it is necessary to comprehensively study the works of foreign and domestic scientists.

Keywords: Divani hikmet, Kokshetau variant, consonants, archetype, sound phenomenon.

С. Утебеков¹, У. Кыдырбаева²

¹PhD, старший преподаватель

*Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави
(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: senuteb@gmail.com*

²PhD, Университет имени Адама Мицкевича

(Польша, г. Познань), e-mail: umit.kydyrbayeva@amu.edu.pl

Древний тип и современный характер некоторых согласных фонем в «Дивани Хикмет»

Аннотация. В статье рассказывается о некоторых согласных в составе лексических и морфологических единиц, использованных в Кокшетауской версии «Дивани Хикмет», написанной арабо-персидским алфавитом примерно в конце XVII века, начиная с моделей написания и особенностей в различных положениях, их архетипов в древних текстах, в зависимости от некоторых из них анлаут, инлаут и ауслаут в положениях, таких как звонкость, твердость, ассимиляция, апокопа, гаплоглогия, геминация, синкопа и др., а также о фонетических явлениях, о причинах этих фонетических явлений. Соответственно, в статье используются конфонтактационные (описательные), синхронические (сравнительные), диахронические (исторические), контрастные (сопоставительные) методы, а также проводится научный анализ консонантов в текстовом языке, в тюркских текстах, написанных в эпоху, Орхоно-Енисейских (VII–VIII вв.) Караханидов (X–XII вв.), Хорезма (XI–XIII вв.), древней Анатолии (XIII–XV вв.), древних Кипчагов (XIII–XVI вв.), Чагатайцев (XIII–XIX вв.) и в современных тюркских языках. За основу были взяты данные, научные выводы, классификации научных исследований зарубежных и отечественных ученых, комплексно изучивших тему для достижения поставленных целей и задач.

Ключевые слова: Дивани хикмет, кокшетауский вариант, согласные, консонанты, архетип, явление звука.

Кіріспе

Кейбір деректерге қарағанда шамамен жеті мыңға жетіп жығылатын әлем тілдерінде алты жүзден аса дауыссыз дыбыс бар. Соның ішінде шамамен жүз дауыссыз сөйлеушісі ең көп он тілдің дыбыс жүйесінде қолданылатын көрінеді [1, 158-б.]. Сол секілді дауыссыз дыбыстар әр түрлі тілдерде біршама өзгешіліктерімен де көзге түседі. Әрине көптеген тілдерде дауыссыз дыбыстардың саны дауыстыларға қарағанда біршама көп. Сонымен қоса кейбір деректерге сүйенсек, дауыссыздардың саны дауыстыларға қарағанда аздау тілдер

(атап айтқанда, Папуа Жаңа Гвенеяда өмір сүретін ротокас тілі) де бар [2, 19-б.]. Түркі тілдерінде де дауыссыз дыбыстардың саны әр түрлі. Көк түрік мәтіндерінде дауыссыздар үшін 6 жалаң (/з/, /м/, /ң/, /п/, /ч/, /ш/), 20 жуан-жіңішке сыңарлы (/б/ ~ /бь/, /ғ/ ~ /г/, /д/ ~ /дь/, /й/ ~ /йь/, /к/ ~ /к/, /л/ ~ /ль/, /н/ ~ /нь/, /р/ ~ /рь/, /с/ ~ /сь/, /т/ ~ /ть/) және қосар (/лт/ ~ /лд/, /нт/ ~ /нд/, /нч/) түріндегі 29 әріп қолданылған [3, 24-38], [4, 35-45]. Осыларды ескере келгенде көне түркі мәтіндерінде 16-17 дауыссыз бар [5, 50]. Көне ұйғыр мәтіндерінде мұның саны кірме сөздер арқылы енген /ф/, /х/, /һ/, /ж/ секілді кейбір дыбыстарды қосқанда 25-ке жетеді [6, 38-б.].

Ал «Құтадғу білік», «Диуани лұғат ат-түрк», «Атабетүл хакайық» және Құран тәпсірлерінен бастап кейбір дауыссыздар үшін араб әліпбиіндегі зәл (ذ), уау (و), ва (үстіне үш нүкте қойылған ف), дж (ج), хә (ح), хы (خ), һә (ه), сад (ص), сә (ث), дод (ض), та (ط), за (ظ) секілді бірнеше таңба қолданылғанын көреміз. Бұл таңбалардың кейбірі тек араб-парсы тілдерінен енген сөздерде емес түркізмдерде де қолданылған. Бұл таңбалардың түркі тілдерінің фонемалық қорын байытып, байытпағаны туралы әртүрлі пікір бар. Алайда араб-парсы әліпбиіндегі бұл таңбалар түркі мәдениетінде XX ғасырдың басына дейін қолданылып, шамамен мың жылдан астам уақыт ішінде түркі тілдерінің дыбыс жүйесінің табиғи ерекшеліктеріне едәуір әсер еткенін мойындау керек. Араб-парсы жазуы арқылы кірген кейбір таңбалардың кирилицадағы баламалары қазіргі әліпбиімізде қолданылатыны да жасырын емес. Өйткені, XX ғасырдың басына дейінгі араб әліпбиімен жазылған ескерткіштерде кірме сөздерді жазу барысында түпнұсқасын сақтау қатаң ескерілетін. Бұл қағиданың кейбір мүмкіншіліктері кейін кирилицаға өту кезінде де ескерілді. Сондықтан да шамамен XVII ғасырдың соңы мен XVIII ғасырдың бас кезеңінде жазылған «Диуани хикметтің» Көкшетау нұсқасының (ДХК) дыбыс жүйесі туралы сөз еткенде де, түркі тілдерінің дыбыс жүйесін ғана емес, араб-парсы әліпбиі мен емлесінің негіздемесін алғышарт ретінде ұстануды жөн санаймыз.

Зерттеу әдістері мен материалдар

Мақалада «Диуани хикметтің» Көкшетау нұсқасында (бұдан кейін ДХК) [8] қолданылған дауыссыз дыбыстардың (консонанттар) жазылуы, ерекшеліктері жөнінде мәлімет беру, дауыссыз дыбыстарды морфема деңгейіндегі бірліктер арқылы архетиптерін анықтау, фоно-морфо-семантикалық тұрғыдан сабақтастығын айқындау, қазіргі түркі тілдеріндегі даму, қалыптасу үдерістерін саралау көзделеді. Сәйкесінше мақалада контрафронтивті (сипаттамалы), синхорониялық (салыстырмалы), диахрониялық (тарихи), контрастивті (салғастырмалы) әдістер қолданылады.

Тақырыпты талдап, ғылыми негіздемесін жасау үшін Батыстық А. вон Габаин, Д. Экманн, М. Эрдал, С. Фучс, П. Бирхолз, ресейлік В.А. Серебренников, Н.З. Гаджиева, Түркиялық К. Эраслан, Т. Текин, Б. Аталай, А.Б. Эржиласун, А. Акар, А.Ф. Караманлыоғлу, Н. Хаджыеминоғлу, Г. Караағач, З. Каргы, А. Ата, Р. Рахмети Арат, З. Коркмаз, отандық М. Оразов, Ә. Айдаров, М. Томанов, Ә. Жүнісбек, М. Ескеева, Ж. Түймебаев, Р. Сыздықова, С. Мырзабеков секілді танымал ғалымдардың дауыссыз дыбыстарға байланысты принциптеріне, ғылыми тұжырымдарына, жіктелімдеріне баса назар аударылады, мысалдар арқылы дәлелденеді.

Талдау мен нәтижелер

Әрбір тілдің дыбыс жүйесі, яғни сыртқа шығатын (performance) бөлігі жекелеген кісіге, мағыналық жағының, яғни пайдаланатын (competence) бөлігі халыққа тиесілі екені, сондықтан жекелеген кісіге қатысты дыбыс жүйесінің халыққа тиесілі және тек ақпараттың артуына байланысты өзгеріп отыратын мағыналық құрылымына қарағанда жылдам өзгеріске ие болатыны белгілі [9]. Үнемі дамып, өзгеріп отыратын бұл үдерістер тарихи және географиялық кеңістікте зерттеуге деген мұқтаждықты тудырып отырады. Осы тұрғыдан

алғанда, Қожа Ахмет Ясауи секілді ғұламалардың келбеті мен шығармашылығының ықпал-әсері ауқымды кеңістік пен ұзақ дәуірлерді қамтитындықтан, оның дыбыс жүйесі мен мағыналық құрылымы дәл қай түркі тіліне және қай аймаққа тән екенін тап басып айту қиын болады.

ДХК шамамен XVII ғасырдың соңы мен XVIII ғасырдың бас кезеңінде жазылғанын жоғары да атап өткен болатынбыз. Негізінен бұл дәуір кейбір ғалымдардың көзқарасына сүйенсек, түркі тілдерінің «Жаңа кезеңі» (XVI ғасырдан басталады) саналады. Демек, бұл дәуір XX ғасырдың басынан басталатын «Қазіргі кезеңнен» аса ұзақ емес. «Жаңа кезеңді» көне және орта дәуір мәтіндерінен ерекшелене бастаған және қазіргі түркі тілдерінің негізгі ерекшеліктерінің қалыптаса бастаған кезеңі десек болады. Соның ішінде ДХК-дегі кейбір сөздердің құрамындағы дауыссыз дыбыстардың көнелік типімен және осы замандық типін салыстырғанымызда біршама ерекшеліктердің барын көреміз.

ДХК-де дауыссыз дыбыстар үшін 31 әріп қолданылған (1-кесте).

1-кесте – ДХК-дегі дауыссыз дыбыстардың араб әріптері бойынша атаулары

бә (ب),	ғайн (غ),	ләм (ل),	сод (ص),	зә (ز),
джим (ج),	айн (ع)	мим (م),	сә (ث),	за (ظ),
чим (چ),	һә (ه),	нун (ن),	шин (ش),	дод (ض),
дәл (د),	хә (ح),	ң (نک),	тә (ت),	
зәл (ذ),	хы (خ),	пе (پ),	та (ط),	
фә (ف),	же (ژ),	ра (ر),	уау (و),	
кәф (ك),	қаф (ق),	син (س),	йа (ی),	

Бұлардың ішінде же (ژ), һә (ه), сә(ث), дод (ض), за (ظ) әріптері тек кірме сөздерде қолданылады.

дж (ج), зәл (ذ), ф (ف), айн (ع), хы (خ), хә (ح), сод (ص), та (ط) әріптерінің түркізмдерде қолданылуына байланысты үш түрлі себепті көрсетуге болады.

а) Көне түркі мәтіндерінде /ж/ ~ /дж/ дыбыстарына байланысты таңба кездеспейді. Сол секілді араб әліпбиінде /ч/ дыбысын белгілейтін таңба болмағандықтан түркілердің алғашқы мәтіндерінде джим (ج) әрі /дж/ дыбысы, әрі /ч/ дыбысы үшін қолданылатын. Ал парсы тілінің ерекшелігіне сәйкес джим (ج) әрпінің негізінде жасалған чим (چ) әрпі түркі жазуында уақыт өте келе кең тарала бастаған [10, 95-б.]. ДХК-де чим (چ) әрпіне қарағанда джим (ج) көбірек кездесіп отырады. Мысалы: *چاققان* (8a-4; 42b-6), *چاپوشقانده* (78a-9), *چوچده* (8b-9; 15a-9; 18a-1; 53b-5), *برجه دين* *барчадын* (17a-3), *چالوچلار* *йалавачлар* (18a-8), *چوركونجه* *көргүнче* (29b-8; 30a-1; 30b-9; 31a-11) т.б. Бұл тұста мәтін жазылған дәуірде /ч/ дыбысын джим (ج) әрпімен жазу әдеті әлі де жойыла қоймаған деген болжам жасауға тура келеді.

ә) Мәтінде жалпы буынның жуан-жіңішкелігін айыратын қаф (ق) ~ ғайын (غ) ~ кеф (ك) негізгі әріптер екенін көреміз. Сондықтан /с/ және /т/ дыбыстары әдетте син (س), те (ت) таңбаларымен беріледі. Тек бірлі-жарым сөздерде араб-парсы емлесіне сәйкес сад (ص), ты (ظ) әріптері син (س), те (ت) әріптерінің жуан сыңары ретінде қолданылады. Мысалы: *صاقوت* *сатқун* «сатқын, сатушы» (23b-6), *طاع* *тағ* «тау» (42a-7), т.б.

б) зәл (ذ), фе (ف), хы (خ), хә (ح) әріптерінің түркізмдердің құрамында арагидік кездесуі кейбір фонетикалық құбылыстарға байланысты болып келеді. Мысалы: *оһша*- «ұқсау» (74b-10) < *оқша*- [6, 288-б.], *ұхла*- «ұйықтау» (18a-9) < *ұқла*- < *ұдықла*- [11, 916-б.], *изи* «еге, ие» (63b-2) < *иди* [4, 300-б.], *тофрақ* «топырақ» (2a-2; 12b-9), *афақ* «аппак» (2a-3), *көфруг* ~ *көфруг* «көпір» (18b-8), т.б.

ДХК-де қолданылған қалған әріптердің барлығы түркі халықтарының ең көне мәтіндерінен бері қолданылып келе жатқан дауыссыздарды таңбалайды. Дегенмен, таза араб

әліпбиінің түркілік дыбыстар құрамы үшін жеткіліксіз болуы, парсы тілінің дыбыс жүйесіне негізделген қосымша әріптер бола тұра, оларды барлық жерде хатқа түсірушінің игермеуі дауыссыздарға байланысты дүдәмал ой тудырып отыратыны да анық. Осы тұста мәтін тіліндегі дауыссыздардың түркі тілдерінің ДХК-ге дейінгі және кейінгі дыбыс жүйесімен салыстыра отырып, біршама дыбыс құбылыстарына байланысты, олардың кейбір сөздердің құрамындағы көнелік типі мен қазіргі типін анықтау қажеттілігі туады.

Ерін (лабиаль) дауыссыздары: Түркі тілдерінде еріндік және ерін-тіс деп екіге бөлінетін /б/, /в/, /п/, /м/, /ф/, /у/ ерін дауыссыздары айтылу орынына қарай бір-біріне ұқсас болғандықтан бір-бірінің орнына қолданылуы, бір-бірімен алмасуы жиі орын алып отыратыны дәлелденген заңдылық.

Мұрын жолды /б/ дыбысы ДХК-де көне түркі мәтіндеріндегі секілді сөздің кез келген позициясында кездеседі. Тіпті, мәтін тілінде /п/ дыбысын таңбалайтын пе (پ) әрпіне қарағанда бе (ب) көбірек кездеседі. Яғни, /п/ дыбысын жалпы шағатай тілі дәуірі мәтіндеріндегі секілді көбіне бе (ب) әріпімен жазады. Мысалы:

توبسز түпсіз (50a-3; 72a-2),

سابکیل сепкіл (57b-2),

چيقيبدور чықындұр (5a-5),

كويوبدور күйүндұр (64b-4),

بولوبدور болүндұр (64b-4),

يتيب من йетипмін (77b-1),

تنتى тенті (8b-6),

باغيب бағып (4a-1),

تاشلاب ташлап (30a-3), т.б.

Сонымен бірге, мәтіндегі алмасу құбылыстарының кейбірі осы /б/ дауыссызына қатысты болып келеді. Атап айтқанда, кейбір сөздердің құрамындағы /м/, /у/, /й/ секілді дыбыстардың архтипін /б/ дыбысы екеніне көз жеткіземіз. Алайда бұл дыбыс құбылыстары тек талдап отырған мәтінімізге ғана тән емес, мұның із-сілемдері көнеге барып тірелетінін айта кету керек. Әсіресе /м/, /п/, /б/, /у/ ерін дауыссыздарының бір-бірінің орнына қолданылуы жиі кездеседі.

Осылардың ішінде көне түркі ескерткіштерінде де аулаут (соңғы) позицияда /н/ ~ /н/ дауыссыздары кездесетін анлаут (бастапқы) позициясындағы /б/ дауыссызы кейде өзіне ұқсас еріннің жабысуы арқылы жасалатын /м/ дауыссызымен алмасып отырады. Мысалы: *бен ~ мен, бениң ~ мениң, биң ~ миң, бұң ~ мұң* [4, 291–316-бб.], [6, 257–313-бб.]. Бұл жерде орын алып отырған контактілі ассимиляция үлгісі Қарахан, Хорезм дәуірі мәтіндерінде кеңінен таралды. Осының нәтижесінде шығыс түркі тілдерінде /м/ дауыссызынан, батыс түркі тілдерінде /б/ дауыссызынан басталатын сөздер сақталып қалды. Алайда шағатай дәуірі мәтіндерінде ДХК-дегі секілді бұл дыбыс құбылысы жүйелі (бірыңғай) түрде көрінбейді. Мысалы, *бойұн* «мойын» (5b-3; 12b-1), *бұрұн* «мұрын» (15b-5; 16a-1; 69b-4), *бат-* «бату» (27a-10; 72a-9; 80b-6) сөздері /б/ дауыссызды типі, ал мына сөздерде /м/ дауыссызды типі сақталған. Мысалы: *мен* «мен» (2a-6; 2b-4; 3b-1; 4b-7; 29a-2), *мұнда* (10b-4; 28a-10; 51b-1; 52b-9), *мұндағ* «мұндай» (42a-2), *мұны* «мұны» (38a-2; 58b-4; 67b-8), *мың* «мың» (19a-8, 42a-9, 23b-2, 47a-10, 52b-11, 53a-1), *мін-* «міну» (78a-6), *мұңлұғ* «мұңды» (14a-3; 25b-10), т.б.

ДХК-де кездескен /б/ дауыссызының /в/ дыбысына алмасу құбылысы да көне ұйғыр тілінен бастау алады [6, 39-б.]. Сонымен қатар Қарахан және Хорезм дәуірлері мәтіндерінде /б/ дыбысының фә (ف) әрпінің үстіне үш нүкте қойылған басқа бір дыбысқа алмасқанына куә боламыз. Латын графикасындағы транслитерациясын жасау барысында мұны көптеген ғалымдар /w/ таңбасы арқылы береді [12, 7-б.], [13, 300-б.], [14, 41-б.], [15, 11-б.], [16, 54-б.]. Ал қыпшақ, шағатай және Анадолы түркілерінің көне ескерткіштерінде /в/ дауыссызы кеңірек таралды [17, 40-б.], [18, 91-б.], [19, 15-б.], [20, 93-б.]. Мұны ДХК-дегі *йалавач*

«елші» (18а-8) < *йалабач* [4, 314-б.], *теве* «түйе» (33а-1; 76б-3) < *тебе* [4, 309-б.] секілді мысалдардан да көреміз. Сонымен бірге көне түрік тіліндегі *суб* «су» [4, 308-б.] сөзінің соңындағы /б/ дыбысы да Қарахан дәуірі мәтіндерінде /в/ дыбысына айналса [11, 836-б.], ДХК-де бұл дыбыс түсіп, апокопа құбылысы орын алған (46б-1; 46б-2; 48б-7).

ДХК-де көне түркі ескерткіштерінде кездесетін кейбір сөздердегі /б/ дауыссызы көне қыпшақ [19, 18-б.] және шағатай [21, 50-б.] дәуірі мәтіндерінің кейбіріндегі секілді /й/ тіл дауыссызына алмасады. Мысалы:

сүй- «сүю» (36б-1, 76а-9, 84б-1) < *сеу*- < *себ*-,

үй «үй, баспана» (35а-3) < *еу* < *ев*, т.б.

ДХК-де артикуляциялық жағынан /б/ дауыссызына ұқсайтын қатаң /п/ фонемасы мәтінде сирек те болса *пе* (پ) әрпімен, сонымен қоса көбіне *бе* (ب) әрпімен жазылатынын жоғарыда атап өткен болатынбыз. Сондықтан мәтіндегі /п/ дыбысының кейбір позициялардағы жағдайы туралы нақты пікір айтуымызға қиындық туғызады.

Осы аралықта /п/ дауыссызына байланысты дыбыс құбылыстарының бірі – оның ызың (фрикатив) /ф/ дыбысына алмасу құбылысы екенін айта кетуіміз керек. Бұл дыбыс құбылысы көне қыпшақ [19, 18–19-бб.], шағатай дәуірі [15, 141-б.] мәтіндерінде, сәйкесінше ДХК-де де *тофрақ* «топырақ» (2а-2; 25б-2; 40а-10; 59б-11; 84а-9), *афақ* «апшақ» (2а-3), *фұл* «пұл» (1б-3; 38б-9; 84а-8; 84б-1), *көфри* ~ *көфрүг* «көпір» (10б-1; 18б-8), түрік ғалымы Кемал Эраслан тарапынан транскрипциясы жасалған хикмет нұсқасында да *тофрақ* «тофрақ», *тифмек* «тебу» секілді мысалдар қолданылған [22, 6-б.].

Тіл (лингваль) дауыссыздары: Түркі тілдерінің төл дыбыстарының ішінде /ғ/, /г/, /д/, /т/, /к/, /к/, /с/, /з/, /ш/, /ч/, /н/, /ң/, /л/, /р/, /й/ тіл дауыссыздары болып табылады. Түркі тілдерінің әр түрлі кезеңдерінде жазылған мәтіндер мен қазіргі тілдік материалдарды салыстырып қарағанда, бұл дыбыстарға байланысты түрлі құбылыстардың орын алғанын көреміз. ДХК-де соның ішінде /ғ/, /г/, /к/, /к/, /д/, /т/, /с/, /з/, /н/, /ң/, /л/, /р/, /й/ дыбыстарына байланысты құбылыстарға ерекше тоқталуға болады.

Көне түркі тіліндегі кейбір сөздердің соңындағы ұяң (сонор) /ғ/ ~ /г/ дауыссызы Қарахан дәуірі мәтіндерінде қатаңдана түсіп, /к/ дыбысына алмаса бастағанын көруге болады. Бұл туралы Махмұт Қашқари да сөз етеді [23, 527-б.]. «Атебетул хақайықтың» Топкапы сарайындағы нұсқасында кездесетін бұл құбылыстан сөз ете аламыз [24, 110-б.]. Хорезм мәтіндерінде де кейбір сөздерде аулаут позицияда /ғ/ дыбысымен /к/ дыбысы фонетикалық варианттылық ретінде кезектесіп отыратын байқаймыз [16, 57-б.]. Қыпшақ және оғыз тобы тілдерінде бұл /ғ/ ~ /г/ ұяңдары әдетте түсіп қалып жатады [19, 19-б.], [10, 124-б.], ал шағатай дәуірі мәтіндерінде бұл /ғ/ ~ /г/ дыбыстары көбіне сақталып, кейде /к/ дыбысына алмасады [17, 44-б.], [18, 93-б.]. Ал ДХК-де /ғ/ ~ /г/ дыбыстары біршама сөздерде сақталып қалған. Мысалы: *улиг* «қол» (26б-5), *қаттыг* «қатты» (46б-5), *ыссыг* «ыстық» (61б-1), *тириг* «тірі» (16а-1), *көфрүг* «көпір» (18б-8), т.б. Ал мына сөздерде /ғ/ ~ /г/ > /к/ дыбыс алмасуы орын алған. Мысалы: *құрұғ* «құрғақ» (57б-9) < *құрұғ* [6, 284-б.], *қаттық* «қатты» (48а-10) < *қаттыг* [4, 302-б.], т.б.

Сол секілді екі-үш мысалда сын есім тудырушы -лығ жұрнағының соңындағы /ғ/ дыбысы /к/-ға алмасады. Мысалы: *ихласлық құл* «ықласты құл» (27б-8), *сират атлық қыл көфри* «Сырат атты қыл көпір» (10б-1), *құдретлық первердигар* «құдіретті қорғаушы (Алла)» (22б-2), *хасийетлық ка'бе* «қасиетті Қағба» (30б-7), vb.

Сонымен бірге кейбір сөздерде бұл /ғ/ ~ /г/ дыбыстарына байланысты апокопа құбылысының орын алғанын көреміз. Атап айтқанда, *көфри* «көпір» (10б-1) < *көпруг* [6, 283-б.], *ағры* «ауру» (60б-6) < *ағрыг* [6, 259-б.], *өлү* «өлі, өлік» (45а-1) < *өлүг* [4, 307-б.], *дердли* «дертті» (62а-7) < *дертлиг* секілді кейбір сөздерде оғыз және қыпшақ тобы тілдеріндегі секілді /ғ/ ~ /г/ ұяңы түсіп қалады. ДХК-де /ғ/ ~ /г/ дыбыстарының инлаут (ішкі) позицияда түскені бірнеше мысалда кездеседі. Мысалы:

керек «керек» (4а-8; 59b-8) < *киргек* [6, 279],
ешек «есек» (77а-2) < *ешгек* [6, 265],
құлақ (33b-11; 38а-1) < *құлғақ* ~ *құлқақ* [4, 307-б.], т.б.

Көне түрік тіліндегі кейбір сөздердің соңғы шеніндегі /ғ/ ~ /г/ ұяндары кейінгі дәуір мәтіндерінде /в/ дыбысына алмаса бастаған [12, 7-б.], [14, 140-б.], [16, 55–56-бб.], [15, 13-б.], [19, 16-б.], [20, 94-б.]. ДХК-де *өгейлер* «өгейлер» (32b-3), *тоғ-* «туу» (75а-10), *тағ* «тау» (2а-б, 6ба-4), т.б. сөздерде көне түркі мәтіндеріндегі /ғ/ ~ /г/ дыбысы сақталған. Бұл сөздердің ішінде *өгей* түрік тілінде *үвей*, *тоғ-* қазақ тілінде *ту-* болып өзгергенін білеміз. Осы секілді ДХК-дегі бірқатар сөздерде де /в/ дыбыс алмасуы жүзеге асқан. Мысалы:

йавұғлаш- «жақындау, жуықтау» (35а-3) < *йағұқ* [4, 314-б.],
савұт- «суыту» (76b-3) < *соғыт-* [6, 279-б.],
қовла- «қуу» (39b-8) < *қоғла-* [6, 282-б.]

Сонымен бірге кейбір сөздердегі /й/ дыбысының архетиптері /ғ/ ~ /г/ болғанын көреміз. Бұл құбылыс та Қарахан дәуірі мәтіндеріндегі *ешйек* < *ешгек* «ешек», *бөй* «бүйі» < *бөг* [12, 6-б.] секілді сөздерінде орын алған. Көне қыпшақ тілінде бұл құбылыс негізгі спецификалық ерекшелік ретінде кең тарала бастаған деуге болады [19, 17-б.], [25, 14-б.]. ДХК-де /ғ/ ~ /г/ дыбыстары *бағла-* «байлау» (14b-8), *йығла-* «жылау» (7а-4-7), *йегирме* «жиырма» (7а-4), т.б. сөздерде сақталған болса, көне түрік тіліндегі *тег* «сияқты, -дай, -дей, -тай, -тей» шылауы *дей* (80b-2) ~ *дай* (31а-10) түрінде қолданылады. Негізінен бұл шылау шағатай дәуірі мәтіндерінен Әбілғазы Бахадүрдің «Шежере-и Теракимесінде» және көне қыпшақ мәтіндерінен «Кодекс Куманикусте» де *дай* ~ *дей* [19, 112-б.], [26, 83-б.].

Түркі тілдерінің типологиялық классификациясында да маңызды рөл атқаратын /д/ > /й/ құбылысы көне ұйғыр мәтіндерінде алғаш байқалса, одан кейінгі кезең мәтіндерінде бұл кеңінен тарала бастады. Махмұт Қашқаридің айтуынша йағма, тохсы, йабақу, татар, қай, чомул, оғыз тайпалары зәл (ә) дыбысын айта алмай оны /й/ дыбысын өзгертіп айтатынын баяндайды [23, 32-б.]. Хорезм, көне қыпшақ, шағатай тілдерінде де /д/ > /й/ құбылысы басым [16, 54–55-бб.], [15, 12–13-б.], [18, 92-б.], [27, XXXI б.], [17, 42-б.]. ДХК-де қазақ тілінде *сүйре-* болып өзгерген *сөдре-* сөзіндегі /д/ дыбысы сақталған (61b-10). Одан басқа мысалдарда /д/ > /й/ дыбыстық алмасуы орын алған. Мысалы:

айақ «аяқ» (15а-6, 78b-4) < *адақ* [4, 293-б.],
айырыл- «айрылу» (49а-7) < *адрыл-* [4, 293-б.],
кйй- «кйю» (12b-4; 17а-8) < *кед-* [6, 279-б.],
қайғу «қайғы, мұң» (45b-10) < *қадағу* [6, 276-б.],
қайт- «қайту» (11b-9) < *қадыт-* [11, 676-б.],
қой- «қою» (48а-8; 51b-5) < *қод-* [4, 304-б.],
той- «тою» (6b-2; 8b-9) < *тод-* [4, 310-б.],
тый- «тыю, тоқтату» (15b-3) < *тыд-* [4, 3010-б.],
ұйұ- «ұйықтау» (42а-4) < *ұды-* [4, 312-б.], т.б.

/д/ дыбысына байланысты тағы бір құбылыстың бірі бұл дыбыстың /з/ дыбысына алмасуы болып табылады. Бұл жерде көне түрік тіліндегі /д/ дыбысының /й/ дыбысына алмасу процесі бірден орын алмағанын айта кету керек. Қарахан дәуірі мәтіндерінде /д/ дыбысын сақау /з/ дыбысының әрпі (ә) зәлмен жазу дәстүрі бұл дыбыстың артикуляциясының өзгеруіне алып келді десек болады. Бұл дыбыс қазіргі түркі тілдеріндегі көптеген сөздерде /й/ дыбысына алмасқан болса, кейбір сөздерде /д/, кейбірінде /з/ түрінде сақталған. Мұның көрінісін біз қазақ тіліндегі *ізгі* < **езгү* < *едгү* «жақсы, игі», *иіс* «иіс» < **йыз* < *йыд* [28, 45-б.] сөздерінен де байқаймыз.

Бұл дыбыс құбылысы ДХК-де де *изи* «еге, ие, Раб» сөзінде де жүзеге асады (19а-5; 50b-1; 31b-1; 87b-2). *изи* сөзі көне түрік мәтіндерінде *иди* болатын [4, 300-б.]. Сонымен бірге көне түрік тіліндегі осы *иди* сөзі қазіргі қазақ тілінің кейбір диалектілерінде *еге* болып

қолданылатынын білеміз. Тіл алды /д/ дыбысының тіл арты /г/ дыбысына алмасу құбылысы көрініс тапқан бұл сөз ДХК-де де бірнеше рет қолданылған (14b-1; 20b-9; 21a-5; 22b-4; 23a-4).

Кезегі келгенде ДХК-де *сөзле-* «сөйлеу, айту» (58a-7, 6b-8, 39b-10, 86a-8) сөзіндегі /з/ дыбысының көне типтік варианты сақталғанын айтып өтейік. Бұл сөз қыпшақ және оғыз тобы тілдерінде *сөйле-* деп айтылатынын еске түсіруге болады. /з/ > /й/ алмасу құбылысы секілді осы /з/ ұяңының қатаң /с/ дыбысына алмасу құбылысы немесе вариант ретінде қатар қолданылуы түркі тілдерінің түрлі кезеңдерінде ұшырасады [6, 258–313-бб.], [14, 135-б.], [29, 59-б.]. Қазіргі тілдерде /з/ ~ /с/ сәйкестігі кең таралмағанмен аталған дыбыстардың сәйкестік түзуге теориялық мүмкіндігі ретінде қарастыруға болады [30, 239-б.]. Мысалы:

сүз- «мүйізімен қағу, соғу; мүйіздеу» < *сүс-* [11, 843-б.],

бос- «тарап кету, шашылу» < *боз-*,

иіс «иіс» < **йыз* < *йыд* [36, 650-б.], т.б.

/з/ > /с/ алмасу құбылысын біз көне түркі тіліндегі есімшенің осы шақ -маз, -мез [6, 170-б.] болымсыздық формасының соңындағы /з/ дыбысының /с/ дыбысына өзгеруі де осы құбылыстың нәтижесі деуге негіз бар. Қарахан, Хорезм тілі мәтіндерінде бұл форманың екі варианты да қатар қолданылады [29, 59-б.], [16, 73-б.]. Ал шағатай және көне қыпшақ тілдерінде толықтай -мас, -мес болып жұмсалады [18, 95-б.], [19, 19-б.]. ДХК-де де бұл қазіргі қыпшақ және қарлұқ тобы тілдеріндегідей /с/ дыбысты варианты бар. Мысалы: *білмес* (4a-7), *өтмес* (5a-10), *кірмес* (17b-8), *ермес* (22a-3), *көрмес* (46b-6), *ұйұмас* (48a-4), *қылмас* (63a-6), *йтмас* (68b-7), т.б.

ДХК-де дәл осы құбылысқа қарама-қарсы, яғни /с/ > /з/ алмасуына байланысты да кейбір мысалдарды кездестіреміз. Қатаң /с/ дауыссызының ұяң /з/ дауыссызына алмасу құбылысы *йалғұз* «жалғыз» (7b-11, 36b-1, 87b-7) < *йалыңус* ~ *йалңус* [4, 314-б.] мысалында байқалады. Тіл дыбысы /с/ дауыссызына байланысты кейбір сөздерде геминациялану (қосарлану) құбылысы орын алған. Мысалы: *ыссығ* «ыстық» (61b-1) < *исиг* [6, 275-б.], *йассауи* (44b-10; 45b-6; 87a-11) < *йасауи*, т.б. Өзіміз білетіндей *ыссығ* сөзіндегі көршілес /с/ дыбысының соңғысы күшті дистантты диссимиляцияның әсерінен қазақ тілінде /т/ дыбысына алмасып, *ыстық* болып қалыптасқан.

Артикуляциялық жағынан /д/ дыбысына өте ұқсас келетін /т/ дыбысы үстіңгі қызыл иекке тіл ұшының жанасуы арқылы жасалады. Тек олар дауыстың қатысына қарай бірі қатандығымен, бірі ұяңдығымен ғана ерекшеленеді. Сондықтан бұл дыбыстардың бір-бірінің орнына қолданылуы жиі орын алып отырады. Махмут Қашқари «Оғыздар мен оларға жақын орналасқандар сөздегі те (ت) дыбысын дәл (د) дыбысына алмастырады. Түркілер түйені *теуей*, бұлар *девей* дейді» деп, анлаут позициядағы /т/ > /д/ алмасуының оғыздарға тән спецификалық ерекшелік екенін атап өтуінен бұл фонетикалық құбылыстың даму үдерісінің өте ерте кезеңнен бастау алатынын көреміз [23, 31/19]. Анадолыда жазылған көне түркі ескерткіштерінде ғана емес, Хорезм аймағында жазылған «Мукадеметул әдебде» [31, 20-б.], көне қыпшақ тілі бойынша, әсіресе, Мәмлүк мемлекеті тұсында жазылған түркі мәтіндерінде [32, 177–178-бб.] бұл дыбыс құбылысына байланысты көптеген мысалдар кездеседі. Ал шағатай тілі дәуірі (XIII–XX ғ. басы) мәтіндерінде қолданылған түркізмдердің бастапқы шенінде /д/ ұяңы өте сирек қолданылады. Сол секілді «Диуани хикметте» де анлаут жағдайда /д/ дауыссызы түркізмдерде тек *де-* «деу, айту» (1a-9; 1b-7; 2a-4; 59a-1; 68a-8; 72b-5) және *дек* «-дай, -дей; дейін» (12b-5; 13b-8; 13b-11; 20a-6) мысалдарында қолданылған. Бұл сөздердің бастапқы дыбысы көне түркі мәтіндерінде /т/ болатын (*те-*, *тег*). Хикметтерде де *те-* етістігі бірнеше жерде көне түркі тіліндегі вариантымен келеді. Мысалы: *тейу* «деп» (1b-1; 6a-4; 32b-9; 33a-3), *темиш* «депті, деген екен» (78a-10), т.б.

Б.А. Серебренников және Н.З. Гаджиевалардың салыстырмалы грамматикасындағы мәліметтерге сүйенсек, сөз басындағы бұл дыбыс құбылысы түрік, түркімен, гагауыз, тува

және құмық тілдерінде кездесетінін, алайда бұл дыбыс құбылысының аталған тілдерде де жүйелі бір қолданысқа ие емес екенін атап өтеді [33, 45-б.]. Шындығында /т-/ > /д-/ алмасымына байланысты қазіргі түркі тілдерінің көбісінен мысал келтіруге болады. Осыған байланысты жасалған зерттеулердің нәтижесінде қазақ тілінің әдеби тілінің түркілік қабатында да бұған мысалдар жетерлік. Мысалы: *дағы* < *тақы*, *дабыс* < *табыш*, *дала* < *тала*, *далбаса* < *телбе*, *дамбал* < *тон+бел*, *даңқ* < *танық*, *дарқан* < *тархан*, *дауыс* < *табыш*, *де-* < *те-*, *делбе* < *телбе*, *деліқұлы* < *телу*, *делір-* < *телу*, *деңгей* < *тең*, *дейін* < *теги*, *дыбыс* < *табыш*, *дым* < *тын*, *ділдар* < *тіл*, *ділмар* < *тіл*, *диірмен* < *тегирмен*, *доғар-* < *тоқар-*, *долы* < *толы*, *долық* < *толұқ*, *домала-* < *топ*, *домалақ* < *топ*, *домпақ* < *топ*, *доңғала* < *тән-*, *доңыз* < *тоңыз*, *доп* < *топ*, *дорба* < *торба*, *дөң* < *тән-*, *дөңбек* < *тән-*, *дөңбекші* < *тән-*, *дөңгеле-* < *тән-*, *дөңгелек* < *тән-*, *дуадақ* < *түйе*, *дүркін* < *төркен* т.б.

ДХК-де /т/ > /д/ дыбысына алмасуы инлаут позицияда да кездеседі. Мысалы: *күндүз* (38а-5; 48а-4; 82б-6) < *күнтүз* [4, 305-б.], *анда* (21б-4; 45б-7; 50б-7; 56б-1) < *антаг* [4, 294-б.].

/т/ дыбысына байланысты тағы бір айта кететін дыбыс құбылысы – геминация (қабаттасу) құбылысы. Яғни көне түркі тілінде жалаң болған /т/ дыбысы ДХК-де *қаттығ* «қатты» (46б-5) < *қатығ* [4, 302-б.], *кетте* (33б-8) < *кете* деген екі мысалда көріп тұрғанымыздай /т/ дыбысы қатар тұрып қайталанған. Қазіргі қазақ және өзбек тілдерінде осы қабаттас екі /т/ қолданылған варианты қолданылатынын білеміз.

ДХ-да кейбір сөздердің құрамындағы ұяң /ғ/ дыбысының архетипі қатаң /қ/ болғанын көреміз. Мысалы:

اوجماغ *ұжмағ* «жұмақ, жәннат» (36а-10; 50а-5) < *уқтақ*,

ياروغ *йаруғ* «жарық» (79б-1) < *яриқ* [4, 314-б.] vb.

Сонымен бірге кейбір сөздердің екі вариантының да параллель қолданылғанына куә боламыз. Мысалы: *йырақ* «жырақ, ұзақ» (34а-2; 46а-9; 88а-10) ~ *йырағ* (43б-6), *айағ* «аяқ» (15а-6; 26а-11) ~ *айақ* (13а-3; 26б-5), т.б. Р. Сыздықованың көрсетуінше, Санкт-Петербург нұсқасында да *айақ* ~ *айағ*, *тофрақ* ~ *тофрағ* түріндегі варианттар қатар қолданылады [34, 66-б.].

Кейбір сөздердегі /қ/ дыбысы ДХК-де Қарахан дәуірі мәтіндерінен бастап көптеген түркі мәтіндеріндегідей [12, 6-б.], [14, 139-б.], [16, 58-б.], [15, 12–89-бб.], [10, 120–121-бб.], [20, 94-б.], [19, 43-б.], [18, 93–94-бб.], [17, 43-б.] көмей (фарингаль) /х/, /һ/ дыбыстарына алмасады. Мысалы: *йахшы* (12б-7) < *йақышы*, *охша-* (74б-10) < *оқша-*, *ұһлама-* (18а-9) < *ұқлама-*. Ал қазіргі қазақ тілінде бұл сөздер көнелік типін сақтағанына көз жеткіземіз.

Көне түрік тіліндегі секілді ДХК-де де сөздің инлаут және ауслаут позицияларында кездесетін діріл /р/ дыбысы түркі тілдерінің әр түрлі кезең мәтіндеріндегідей кейбір сөздерде түсу құбылысы байқалады. Мысалы, мәтін тілінде бірнеше жерде *бирлен* (41б-9; 46а-2), *бирле* (7а-9; 11б-7; 14б-6) болып шылаудың *билен* (27б-10; 52б-3; 56а-5; 61а-3) түріндегі фонетикалық варианты да қолданылады. Яғни, бұл /р/ дыбысының түсіп қалу процесінің мысалы деуге болады. Сол секілді көне түрік тіліндегі *ер-* «е-» етістігі ДХК-де бірнеше жерде *ер-* (13б-3; 36б-5; 75б-4), бірнеше жерде *е-* (49б-3; 49б-5; 52а-11; 78б-1) болып түрінде көрініс береді.

Ескерткіш тілінде ызың /й/ дауыссызы түркі тілдерінің әр кезеңде жазылған мәтіндеріндегі [4, 76–77-бб.], [6, 39-б.], [14, 154-б.], [15, 14-б.], [35, 29-б.], [19, 20-б.], [18, 97-б.] секілді сөздің кез келген позициясында қолданылады. Мәтін тіліндегі /й/ дыбысының біршамасы инлаут және ауслаут позицияларда /б/, /г/ ~ /ғ/, /д/ шұғылдарының ассибиляциялану (ызыңға алмасу) нәтижесінде пайда болғанын жоғарыда да атап өткен болатынбыз. Сондай-ақ мәтінде анлаут позицияда кейін пайда болған /й/ дауыссыздары да кездеседі. Мысалы: *йырақ* «жырақ» (34а-2; 46а-9; 57а-3; 64а-7) ~ *йырағ* (43б-6) < *ырақ* [4, 300-б.].

Жасалуы жағынан күрделі тіл фонемаларының бірі /н/ түркі тілдерінде инлаут және ауслаут позицияда қолданылады. Көне түркі әліпбиінде /н/ үшін арнайы таңбасы болса, араб әліпбиімен жазылған түркі мәтіндерінде /н/ дыбысы көп жағдайда *нун* (ن) мен *кеф* (ك) әріптерінің бірге жазылуы арқылы берілетін. ДХК-де де /н/ дауыссызы (نك) диграфымен жазылады, ол сөздің ішкі және соңғы шенінде кездеседі. Мысалы:

تتكري *тәңрі* (4b-6; 45b-1; 86a-2),
اينكرانمدينك *иңиренмедиң* (6a-4),
كونكل *көңүл* (6a-8; 35a-1; 70b-11),
سونكره *соңра* (1a-6; 59a-4; 88a-2),
مينك *мың* (5b-9; 23b-2; 85a-7), т.б.

Көне ұйғыр мәтіндерінде мұрын жолды бұл дыбысқа байланысты /н/ > /й/ (*мүңүз* > *мүйүз* «мүйіз»), /н/ > /г/ (*еңир-* > *егир-* «аңду, ізінен қалмау») секілді кейбір фонетикалық құбылыстардың орын алғанынан көреміз [36, 87-б.]. ДХК-де де кейбір сөздердегі /ғ/ ~ /г/, /й/ дыбыстарының архетипі /н/ дыбысы екенін дәлелдеуге болады. Мысалы, *сүңек* «сүйек» (60b-9) сөзінде көнелік типін сақтаса, мына сөздерде дыбыс алмасулары болған.

йалғұз «жалғыз» (7b-11, 36b-1, 87b-7) < йалыңус ~ йалңус [4, 314-б.]
егин «йық, арқа, жауырын» (41a-10) < еңин [6, 264-б.]
қой «қой» (78b-3, 32b-7) < қоң [6, 304-б.]
қайу «қайсы» (34b-11; 38a-4) < қаңу [6, 68-б.], т.б.

Көне түркі мәтіндерінде тіл ұшы /л/ дыбысының тіл ұшында және тіл артында жасалатын екі түрі бар және бұл дыбыс түркизмдердің инлаут және ауслаут позицияларында, кейбір кірме сөздердің анлаут позициясында кездеседі [6, 67–68-бб.]. Бұл дыбыс синкопаға бейім дыбыстардың бірі ретінде үнемдеу заңдылығына көп ұшырайды. Бұл туралы С. Мырзабеков *ал-*, *бол-*, *кел-*, *қал-*, *қыл-* етістіктер көсемшенің өткен шақ (-ып, -іп) формасында *ап* (*алып*), *боп* (*болып*), *кеп* (*келіп*), *қап* (*қалып*), *қып* (*қылып*) түріндей бір буыны кеміп айтылуы және жазылуы жиі ұшырайтынын атап көрсетеді [37, 100-б.]. Дыбыстық үнемнің нәтижесінде кейбір сөздердегі /л/ дыбысының түсіп қалған вариантының жиі қолданылуы нәтижесінде қалыптасып кеткен сөздер де бар. Қазақ тіліндегі *отыр-* < *олтұр-* ~ *олғұр-* етістігі – солардың бірі. ДХК-де бұл етістіктің көне типі қолданылған (32b-2; 76a-4). /л/ дыбысы *кетұр-* етістігінде синкопа құбылысына ұшыраған деуге болады (77a-2). Бұл *кел-* етістігіне өзгелік етістің формасының жалғау арқылы жасалған «алып келу» мағынасындағы сөз екені белгілі.

Көмей (фарингаль) дауыссызы: Түркі тілдерінің көне түркі мәтіндерінде кездеспеуіне байланысты /х/, /һ/ көмей дауыссыздары көптеген ғалымдардың пікірінше түркі халықтары үшін төл дыбыс саналмайды. Сондықтан кірме сөздердегі бұл дыбыстар көбіне түркі тілдерінің табиғатына сай адаптацияға ұшырайды. Көп жағдайда /х/ дыбысы өзіне жақын шұғыл /к/ дауыссызына айналса, /һ/ дауыссызы түсіп қалуға бейім. Жазба тілде /һ/ дыбысы *гауһар*, *қаһар*, *жиһан*, *шаһар*, *жиһаз*, *мәшһүр* секілді біршама сөздерде қолданылғанымен, қарапайым сөйлеу тілінде бұл сөздер *гауқар*, *қақар*, *жиқан*, *шақар*, *жиқаз* болып айтылады, кейде түсіріліп те айтылады. Мысалы: *кәр* < *қаһар*, *мәшүр* < *мәшһүр*, *шәр* < *шаһар*, т.б. [37, 68-б.].

Ә. Жүнісбектің «араб-парсы жазба мәдениетінің ықпалымен /х/, /һ/ тәрізді әріптер енгенімен, олардың айтылым үлгісі қазақ тілінде орныға қоймады» [7, 12-б.] деуі де осыдан болса керек. Жалпы бұл дыбыстардың түсу құбылысы түркі тілдерінің негізгі белгілерінің бірі екенін әртүрлі кезеңдерде жазылған ескерткіш тілдерінен де көреміз. Анлаут позицияда түсу құбылысы Қарахан және көне қыпшақ мәтіндерінде жиі түсіп отыратыны жайында мәліметтер бар [19, 21-б.]. ДХК-де де бұл дыбыс құбылысының ауслаут позицияда жүзеге асқанына байланысты кейбір мысалдарды көреміз. Мысалы: *пенә* «пана» (24b-1) < *пенаһ*, *гүвә* «күә» (63b-11) < *гүвәһ*, *гүнә* «күнә» (10a-4) < *гүнәһ*, т.б.

Осыған қарамастан, арғыалтайлық кезеңде сөз басында қолданылған /h/ дыбысынан да сөз ететін ғалымдар баршылық [38, 135-б.]. ДХК-де *hүрк-* «үрку» (59a-8) сөзінде де анлаут позицияда /h/ қолданылған. Бұл сөздің де көне түркі ескерткіштерінде *үрк-*, *үркүт-* болып кездесуі түркі тілдерінің оңтүстік-шығыс, оңтүстік-батыс топтарының сөздік қорындағы *һар-* «шаршау», *һөч* «өш», *һүлкәр* «үркер», *hörgüç* «өркеш» сөздері секілді кездейсоқ емес, арғытүркілік белгілерден хабар беріп тұрған шығар деген ой келеді.

Көне түркі ескерткіштерінде кездеспейтін /x/, /h/ дауыссыздары «Диуани лұғат ат-түрктен» бастап Хорезм, көне Анадолы аймақтарында, шағатай, көне қыпшақ, мәтіндерінде бұл дыбыстың тек кірме сөздерде емес түркизмдердің құрамында да орын алуы ерекше назар аудартады [12, 8-б.], [14, 153-б.], [19, 20-б.], [18, 97-б.], [23, 112-б.]. Әрине бұл жерде де ДХК-де кездесетін *йахшы* (12b-7; 14b-9; 22b-7; 70b-7) < *йақышы*, *охша-* (74b-10) < *оқша-*, *ұһлама-* (18a-9) < *ұқлама-* сынды кейбір мысалдардағыдай /k/ қатаң дыбысының көмей дауыссыздарына алмасуы арқылы пайда болған /x/, /h/ дыбыстары екені күмәнсіз. Түрік тілінің лексикалық қорында да /k/ > /h/ дыбыс алмасуына байланысты түркизмдерді мысалға келтіруге болады. Мысалы: *һан* < *қон* «мекен», *һан* < *қаң* «әке», *һакан* < *қаған* «қаған, хан», *dahi* < *тағы* «тағы», *һатун* < *қатун* «қатын», *һанги* < *қанги* «қайсы» [39, 129-б.], т.б.

Қорытынды

Ясауи хикметтері жинақталған қолжазбалардың қолымыздағы нұсқаларының ең көнесі XVII ғасырда жазылғандықтан қай нұсқасын алсақ та, Қожа Ахмет Ясауи өмір сүрген Қарахан мемлекеті дәуірінде (X–XII ғасырлар) жазылған мәтіндердің тілінен айырмашылықтары көп. «Диуани хикметтің» Көкшетау нұсқасы да жазу дәстүрі мен тілдік ерешеліктерін, жазылған материалын ескере отырып, шамамен XVII ғасырдың соңында хатқа түсірілген деген болжам айтуға болады. Жалпы ол кезеңдегі мәтіндердің фонетикалық жүйесі туралы нақты пікір айтуды қиындататын жағдайлар көп. Мысалы, араб әліпбиінің түркі тілдерінің кейбір дыбыстарын беруде жеткіліксіз болуы, арнайы әрпі жоқ дыбыстарды басқа таңбамен беруі, парсы тілінің дыбыстық жүйесіне сәйкес қосымша ретінде енгізілген кейбір дыбыстарды жүйелі түрде қолданбауы, хатқа түсірушінің біліксіздігінен туындаған жазу жүйесіздігі секілді факторлар. ДХК-ні хатқа түсірушінің өте тиянақты, біліктілігі жоғары екені байқалады, бірақ сол кезеңнің жазу дәстүріндегі (басқа да мәтіндерде де байқалатындай) кейбір жүйесіздіктер бұл мәтінде де кездеседі. Сол секілді, мәтіндегі консонанттардың орфографиялық жүйесіне байланысты тұрақты-тұрақсыз әртүрлі заңдылықтар кездесіп отырады.

- әрі араб (сөз ішіндегі дауысты дыбыстарды жазбай, олардың орнын дауыссыз таңбалардың жуан-жіңішкелігіне қарай ажыратуға негізделген), әрі көне ұйғыр (сөздің бүкіл позицияларында дауысты дыбыстар жазылатын) жазу жүйесі қатар қолданылған.

- кірме сөздердің түпнұсқалылығын сақтау үшін кірме дыбыстарды таңбалайтын әріптер жиі қолданылғанымен, түркизмдерді жазу барысында буынның жуан-жіңішкелігіне қарай арнайы таңбалармен беру заңдылығы аса сақтала бермейді.

- араб әліпбиімен жазылған алғашқы түркі мәтіндеріндегідей /ч/ дыбысын көп жерде джим (چ) әрпімен, /п/ дыбысын бе (پ) әрпімен жазады. Дегенмен, чим (چ), пе (پ) әріптері де параллель қолданылады. Тіпті бір сөздің екі түрлі жазылуы да баршылық.

Фонетикалық жүйесі жағынан мәтін Қарахан дәуірі ескерткіштерінен ерекшелене отырып, /б/ > /м/, /ғ/ ~ /г/ > /к/, /ғ/ ~ /г/ > /в/, /ғ/ ~ /г/ > /й/, /д/ > /й/, /з/ > /с/, /с/ > /з/, /т/ > /д/, /б/ > /в/, /п/ > /ф/, /к/ > /һ/, /ғ/ ~ /г/ > /ø/, /в/ > /ø/, /р/ > /ø/, /ø/ > /һ/ секілді түрлі фонетикалық құбылыстар орын алған. Бір жағынан алғанда бұл құбылыстар түркі тілдерінің оңтүстік-шығыс (қарлұқ) және солтүстік (қыпшақ) бұтағының ерекшеліктерін көрсетеді. Сол секілді бұл дыбыс құбылыстары батыс (оғыз) тобына да тән екенін атап өтуге тиістіміз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Ladefoged P., Disner S. Vowels and Consonants. 3rd Edition. – United Kingdom: Blackwell Publishing Ltd, 2012. – 152 s.
2. Susanne F., Birkholz P. Phonetics of Consonants // Oxford Research Encyclopedia of Linguistics Chapter: e-410. – Oxford University Press, 2019. – P. 18–23.
3. Айдаров Ғ., Оразов М. Түркітануға кіріспе. – Алматы: Арыс, 2004. – 360 б.
4. Talat T. Orhon Türkçesi Grameri. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2016. – 328 s.
5. Томанов М. Түркі тілдерінің салыстырмалы грамматикасы. – Алматы: Қазақ университеті, 1992. – 192 б.
6. Gabain A. Eski türkçenin grameri. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2007. – 314 s.
7. Жүнісбек Ә. Қазақ фонетикасы. – Алматы: Арыс, 2009. – 312 б.
8. Utebekov S. Divân-ı hikmet'in Kökşetav nüshası. – Çanakkale: Paradigma Akademi, 2021. – 513 s.
9. Trier J. Kelime alanları ve kavram alanları üzerine / Çev. Hüseyin Sesli. – Erzurum: Kesit Yayınları, 1969. – 17 s.
10. Akar A. Oğuzların dili. Eski Anadolu türkçesine giriş. – İstanbul: Ötüken Yayınları, 2018. – 335 s.
11. Kâşgarlı Mahmud. Dîvânu Lugâti't-Türk / Haz. Ahmet B. Ercilasun, Ziyat Akkoyunlu. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2014. – 1098 s.
12. Hacıeminoğlu N. Karahanlı Türkçesi Grameri. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1996. – 214 s.
13. Korkmaz Z. Türk dili üzerine araştırmalar. III. cilt. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1995. – 880 s.
14. Akatürk K. Dîvânu Lugâti't türk'e göre XI. Yüzyıl türk lehçe bilgisi. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2013. – 660 s.
15. Eckmann J. Harezmi, kıpçak ve çağatay türkçesi üzerinde araştırmalar / Çev. Osman Fikri Sertkaya. – Ankara: Türk dil kurumu yayınları, 2017. – 438 s.
16. Ata A. Harezmi-Altın ordu türkçesi. – İstanbul: Kebikeç yayınları, 2002. – 111 s.
17. Eckmann J. Çağatayca El Kitabı / Çev. Günay Karaağaç. – İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 2017. – 232 s.
18. Argunşah M. Çağatay Türkçesi. – İstanbul: Kesit Yayınları, 2013. – 308 s.
19. Karamanlioğlu A.F. Kıpçak türkçesi grameri. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1994. – 164 s.
20. Korkmaz Z. Türkiye türkçesinin temeli oğuz türkçesinin gelişimi. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2013. – 230 s.
21. Yücel B. Bâbü'r dîvânı. – Ankara: Atatürk kültür merkezi yayını, 1995. – 575 s.
22. Gemalmaz E. Ahmed-i Yesevi'nin hikmetlerinin dili // Atatürk üniveristesi Türkiyat araştırmaları enstitüsü dergisi. – 1994. – Sayı: 1. – S. 4–18.
23. Atalay B. Mâhmud Kaşgarlı Divanü lûgat-it türk. C. I. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2006. – 530 s.
24. Arat R.R. Atebetü'l Hakayık. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1992. – 417 s.
25. Öner M. Bugünkü Kıpçak Türkçesi. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1998. – 270 s.
26. Kargı Z. Şecire-i Terākime'deki Manzum Parçalar Üzerine // Türk Dilleri Araştırmaları. – 1991. – Sayı: 1. – S. 80–97.
27. Karaağaç G. Lutfi divani (Giriş-metin-dizin-tipkibasım). – Ankara: Türk dil kurumu yayınları, 1997. – 732 s.
28. Өтебеков С. «Диуани хикметтегі» діни терминдердің түркілік қабаты (Көкшетау нұсқасының негізінде) // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2021. – №3(121). – Б. 39–56.
29. Dilaçar A. Kutadgu Bilig İncelemesi. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2016. – 202 s.
30. Ескеева М. Көне түркі және қазіргі қыпшақ тілдерінің моносиллабтық негіздері. – Алматы: Арыс, 2007. – 360 б.
31. Yüce N. El-Hvārizmi, Ez-Zamahşari. Mukaddimetü'l-edeb. hvārizm türkçesi ile tercümeli şuşter nüshası. – Ankara: Türk dil kurumu yayınları, 1993. – 227 s.
32. Öztürk A. “Memlûk türkçesi bir kıpçak lehçesi midir?”// Dil araştırmaları. – 2018. – Sayı: 23. – S. 173–203.

33. Serebrennikov B.A., Gadjeva N.Z. Türk yazı dillerinin karşılaştırmalı-tarihî grameri. – Ankara: Türk dil kurumu yayınları, 2011. – 255 s.
34. Сыздықова Р. Ясауи хикметтерінің тілі. – Алматы, Ел-Шежіре, 2014. – 664 б.
35. Kalsın Ş. Harezmi türkçesinde isim. Ankara Üniversitesi Doktora Tezi. – Ankara, 2004. – 352 s.
36. Eraslan K. Eski uygur türkçesi grameri. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2012. – 664 s.
37. Мырзабеков С. Қазақ тілінің дыбыс жүйесі. – Алматы: Сөздік-Словарь, 1999. – 200 б.
38. Түймебаев Ж., Сағидолда Г., Ескеева М. Түркі тілдерінің салыстырмалы тарихи грамматикасы. – Алматы: Қазығұрт, 2017. – 324 б.
39. Karaağaç G. Türkçenin Ses Bilgisi. – İstanbul: Kesit Yayınları, 2010. – 128 s.

REFERENCES

1. Ladefoged P., Disner S. Vowels and Consonants. 3rd Edition. – United Kingdom: Blackwell Publishing Ltd, 2012. – 152 s.
2. Susanne F., Birkholz P. Phonetics of Consonants // Oxford Research Encyclopedia of Linguistics Chapter: e-410. – Oxford University Press, 2019. – P. 18–23.
3. Aydarov G., Orazov M. Turkitanuga kirispe [Introduction to Turkology]. – Almaty: Arys, 2004. – 360 b. [in Kazakh]
4. Talat T. Orhon türkçesi grameri [Orkhon Turkish Grammar]. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2016. – 328 s. [in Turkish]
5. Tomanov M. Turki tilderinin salystyrmaly grammatikasy [Comparative Grammar of Turkic languages]. – Almaty: Qazaq universiteti, 1992. – 192 б. [in Kazakh]
6. Gabain A. Eski türkçenin grameri [Grammar of Old Turkish]. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2007. – 314 s. [in Turkish]
7. Junisbek A. Qazaq fonetikasy [Phonetics of the Kazakh Language]. – Almaty: Arys, 2009. – 312 b. [in Kazakh]
8. Utebekov S. Divân-ı hikmet'in Kökşetav nüshası [Kokshetav's copy of Divan-i Hikmet]. – Çanakkale: Paradigma Akademi, 2021. – 513 s. [in Turkish]
9. Trier J. Kelime alanları ve kavram alanları üzerine [On word fields and concept fields] / Çev. Hüseyin Sesli. – Erzurum: Kesit yayınları, 1969. – 17 s. [in Turkish]
10. Akar A. Oğuzların dili. Eski Anadolu türkçesine giriş [The language of the Oghuzs. Introduction to Old Anatolian Turkish]. – İstanbul: Ötüken Yayınları, 2018. – 335 s. [in Turkish]
11. Kâşgarlı Mahmud. Dîvânu lügâti't-türk [Mahmud of Kashgar. Diwanu Lugati't-Turk] / Haz. Ahmet B. Ercilasun, Ziyat Akkoyunlu. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2014. – 1098 s. [in Turkish]
12. Hacıeminoğlu N. Karahanlı türkçesi grameri [Karakhanid Turkish grammar]. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1996. – 214 s. [in Turkish]
13. Korkmaz Z. Türk dili üzerine araştırmalar [Research on Turkish language]. III. cilt. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1995. – 880 s. [in Turkish]
14. Akatürk K. Dîvânu lügâti't türk'e göre XI. yüzyıl türk lehçe bilgisi [According to Diwanu Lugati't Turk, XI. Century Turkish Dialect Information]. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2013. – 660 s. [in Turkish]
15. Eckmann J. Harezmi, kıpçak ve çağatay türkçesi üzerinde araştırmalar [Research on Khwarezm, Kipchak and Chagatai Turkish] / Çev. Osman Fikri Sertkaya. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2017. – 438 s. [in Turkish]
16. Ata A. Harezmi-Altın ordu türkçesi [Khwarezm-Altın Orda Turkish]. – İstanbul: Kebikeç Yayınları, 2002. – 111 s. [in Turkish]
17. Eckmann J. Çağatayca el kitabı [Chagatai handbook] / Çev. Günay Karaağaç, – İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 2017. – 232 s. [in Turkish]
18. Argunşah M. Çağatay türkçesi [Chagatai Turkish]. – İstanbul: Kesit Yayınları, 2013. – 308 s. [in Turkish]
19. Karamanlioğlu A.F. Kıpçak türkçesi grameri [Kipchak Turkish grammar]. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1994. – 164 s. [in Turkish]

20. Korkmaz Z. Türkiye türkçesinin temeli oğuz türkçesinin gelişimi [The basis of Türkiye Turkish, the development of Oguz Turkish]. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2013. – 230 s. [in Turkish]
21. Yücel B. Bâbûr divânı [Babur's Court]. – Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını, 1995. – 575 s. [in Turkish]
22. Gemalmaz E. Ahmed-i Yesevî'nin hikmetlerinin dili [The language of Ahmed-i Yesevî's wisdom] // Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi. – 1994. – Sayı: 1. - S. 4–18. [in Turkish]
23. Atalay B. Mâhmud Kaşgarlı Divanü lûgat-it türk [Makhmud Kashgarli Diwanu Lugat-it Turk]. C. I. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2006. – 530 s. [in Turkish]
24. Arat R.R. Atebetü'l hakayık [Atebetu'l Hakayik]. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1992. – 417 s. [in Turkish]
25. Öner M. Bugünkü kıpçak türkçesi [Modern Kipchak Turkish]. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1998. – 270 s. [in Turkish]
26. Kargı Z. Şecire-i terākime'deki manzum parçalar üzerine [On the verse pieces in Şecire-i terākime] // Türk Dilleri Araştırmaları. – 1991. – Sayı: 1. – S. 80–97. [in Turkish]
27. Karaağaç G. Lutfi divanı (Giriş-Metin-Dizin-Tıpkıbasım) [Lutfi's divan (Introduction-Text-Index-Fiction)]. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1997. – 732 s. [in Turkish]
28. Utebekov S. “Diwani hikmettegi” dini terimlerdeñ turkilik qabatı (Kokshetaw nusqasınıñ negizinde) [Turkish layer of religious terms in “Diwani hikmet” (based on Kokshetau's version)] // Iasau universitetinin habarshısı. – 2021. – №3(121). – B. 39–56. [in Kazakh]
29. Dilaçar A. Kutadgu bilig incelemesi [Kutadgu information review]. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2016. – 202 s. [in Turkish]
30. Eskeeva M. Köne türki jäne qıpshaq tülderiniñ monosilabtıq negizderi [Monosyllabic bases of Old Turkic and modern Kypchak languages]. – Almaty: Arys, 2007. – 360 b. [in Kazakh]
31. Yüce N. El-H'arizmi, Ez-Zamahşari. Mukaddimetü'l-edeb. h'arizm türkçesi ile tercümelî Şuşter nüshası [Al-Hwarizmi, Ez-Zemahseri. Mukaddimetu'l-Edeb. Shushtar Copy in Hwarizm Turkish with Translation]. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1993. – 227 s. [in Turkish]
32. Öztürk A. Memlûk türkçesi bir kıpçak lehçesi midir? [Is Mamluk Turkish a Kipchak Dialect?] // Dil Araştırmaları. – 2018. – Sayı: 23. – S. 173–203. [in Turkish]
33. Serebrennikov B.A., Gadjeva N.Z. Türk yazı dillerinin karşılaştırmalı-tarihî grameri [Comparative-historical grammar of Turkic written languages]. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2011. – 255 s. [in Turkish]
34. Syzdyqova R. Iasau hikmetlerinin tili [The language of Yasawi wisdom]. – Almaty: El-Shejire, 2014. – 664 b. [in Kazakh]
35. Kalsın Ş. Harezmi türkçesinde isim [Harezmi is a Turkish name]. – Ankara Üniversitesi Doktora Tezi. – Ankara, 2004. – 352 s. [in Turkish]
36. Eraslan K. Eski uygur türkçesi grameri [Old Uyghur Turkish grammar]. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2012. – 664 s. [in Turkish]
37. Mirzabekov S. Qazaq tilinin dybys juiesi [Sound system of the Kazakh language]. – Almaty: Sozdik-Slovar, 1999. – 200 b. [in Kazakh]
38. Tuimebaev J., Sagidolda G., Eskeeva M. Turki tilderinin salystyrmaly tarihi grammatikasy [Comparative historical grammar of Turkic languages]. – Almaty: Qazygurt, 2017. – 324 b. [in Kazakh]
39. Karaağaç G. Türkçenin ses bilgisi [Turkish phonetics]. – İstanbul: Kesit Yayınları, 2010. – 128 s. [in Turkish]